

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Personalisering van de politiek en de waan van de dag

van Zoonen, L.

Publication date

2006

Document Version

Final published version

Published in

De waan van de dag

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Zoonen, L. (2006). Personalisering van de politiek en de waan van de dag. In C. C. van Balen, & A. Bos (Eds.), *De waan van de dag* (pp. 28-42). (Jaarboek parlementaire geschiedenis; Vol. 2006). Boom.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Personalisering van de politiek en de waan van de dag

Liesbet van Zoonen

Inleiding

De val van het kabinet-Balkenende II in 2006, naar aanleiding van het voornemen van minister Rita Verdonk van Integratie en Vreemdelingenzaken om Ayaan Hirsi Ali het Nederlanderschap af te nemen, lijkt het ultieme bewijs van de stelling dat Nederland een personenpolitiek heeft gekregen die aangejaagd wordt door de media, en dat politieke partijen er steeds minder toe doen. Ayaan Hirsi Ali, Tweede Kamerlid voor de VVD, liet in het tv-programma *Zembla* weten bij haar naturalisatieaanvraag te hebben gelogen over haar naam en geboortedatum, verantwoordelijk minister Verdonk besloot in hoog tempo dat Hirsi Ali dan nooit Nederlandse was geweest, en werd allerwegen verdacht van een verkiezingsstunt; zij was op dat moment verwickeld in de strijd om het leiderschap van de VVD. Gedwongen door een Kamer motie kwam ze enkele weken later op haar besluit terug, maar niet dan nadat zij Hirsi Ali onder druk had gezet publiekelijk haar excuses aan te bieden. D66 diende bij monde van fractievoorzitster Lousewies van der Laan een motie van wantrouwen in en de rest is geschiedenis. De camera's stonden erbovenop en het avondvullende Kamerdebat trok tot diep in de nacht ruim 600.000 kijkers, meer dan een gemiddelde uitzending van *Life and Cooking* (RTL4) of *Wegmisbruikers* (SBS6). Het feit dat de drie hoofdrolspelers in de crisis vrouwen waren (Hirsi Ali, Verdonk, Van der Laan), GroenLinks-fractievoorzitster Femke Halsema een prominente rol in het debat speelde, en Bibi de Vries, partijgenote van Verdonk, de minister verweet bloed aan haar handen te krijgen, verleidde sommigen ertoe te zeggen dat er hier niet zomaar van personenpolitiek sprake was, maar van vrouwenpolitiek. Politiek redacteur van *De Telegraaf* Kees Lunshof zag in de kwestie politiek theater van 'opgewonden tantes', *NRC Handelsblad* wijdde een hele opiniEPagina aan de vraag of vrouwen de macht hadden gegrepen of dat sekse geen rol had gespeeld.¹

De val van het kabinet-Balkenende II laat zien hoe een enkele persoon haar partij en het kabinet in gijzeling kan nemen. Rita Verdonks grote zichtbaarheid en populariteit werd een issue voor kabinet en partij toen zij zich kandidaat stelde als lijsttrekker voor de VVD. Daarmee produceerde ze grote verdeeldheid binnen de VVD en de voortdurende dreiging van splitsing en electoraal verlies. Immers, ter rechterzijde stonden de opvolgers van Fortuyn klaar om haar in te lijven. Zulke gevallen van personalisering in de politiek kunnen steevast op zorgelijk commentaar van politici en journalisten rekenen. Zo schrijft Jan Schinkelshoek² naar aanleiding van de VVD-lijsttrekkersverkiezingen in het *Eindhovens Dagblad*:

Het is een nieuwe, misschien wel onomkeerbare fase in een ontwikkeling die al lang geleden is ingezet: personalisering van de politiek. Het gaat er steeds minder om programma's en steeds meer om personen, steeds minder om inhoud en steeds meer om vorm.

Maar het kan bijna niet anders of die vorm van ‘mannelijksmakerij’ (m/v) luidt de ondergang van politieke partijen in. Dat is helaas niet iets waar velen zich zorgen over maken. Maar politiek-zonder-partijen wordt nog vluchtiger, nog vatbaarder voor de waan van de dag, nog populistischer. En nog ontvankelijker voor rattenvangers van Hamelen.³

Dergelijke vaak voorkomende kritiek op personalisering in de politiek⁴ heeft ertoe geleid dat het onduidelijk is *hoe* personalisering precies werkt, en welke relatie burgers en politieke partijen met individuele politici (kunnen) hebben. Hoewel ik in deze bijdrage enkele korte kanttekeningen zal plaatsen bij de gedachte dat personenpolitiek een recent verschijnsel is, gaat het er mij vooral om drie andere veronderstellingen over personalisering en de waan van de dag te nuanceren: dat personalisering de vorming van inhoudelijke politieke oordelen belemmert, dat de media de grootste aanjagers zijn van personalisering en dat personalisering een gevaar voor politieke partijen betekent.

Vroeger en nu

De historicus Henk te Velde heeft in zijn boek *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* laten zien hoe de geschiedenis van de grote Nederlandse politieke partijen verteld kan worden aan de hand van hun politieke leiders.⁵ Thorbecke, Kuiper, Colijn en Drees waren de personificering van hun politieke beweging en zij waren onlosmakelijk verbonden met hun politieke tijdgewricht. ‘Telkens balt zich de voorstelling van een bepaalde politiek samen in de persoon van de leider,’ schrijft Te Velde.⁶ In de naoorlogse partijgeschiedenis geldt D66 bij uitstek als de partij die sterk afhankelijk is van zijn politieke leiders; de partij behaalde onder zijn eerste leider Hans van Mierlo opvallende verkiezingsuccessen, die zijn opvolger Jan Terlouw na aanvankelijk succes toch weer kwijtraakte. Van Mierlo keerde terug en behaalde opnieuw verkiezingswinst, wat alom aan een ‘Van Mierlo-effect’ werd toegeschreven.⁷ Ook bij andere partijen lijkt een deel van de schommeling in hun aanhang samen te vallen met de aanwezigheid van een aantrekkelijke politieke leider. Met name de verkiezingen van 2002, toen de Lijst Pim Fortuyn vanuit het niets op 26 Kamerzetels kwam, en van 2003, toen Wouter Bos de PvdA terugbracht op haar oude niveau, suggereren dat partijpolitiek succes volledig afhankelijk is geworden van de persoonlijke kracht van de lijsttrekker. Toch laat juist de recente periode ook voorbeelden zien dat individueel of mediasucces zich niet simpelweg in politiek welslagen vertaalt: de pogingen van Emile Ratelband om op zijn media-imago een politieke lijst te bouwen liepen op niets uit, en ook de Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang onder leiding van tv-persoonlijkheid en misdaadjournalist Peter R. de Vries kreeg niet de gewenste aanhang om een politieke factor van belang te worden.

Hoe summier deze verkenning ook is, er blijkt wel uit dat eenvoudige processen van personenpolitiek niet in staat zijn het verlies of de winst van politieke partijen volledig te verklaren. Zelfs de kracht van Pim Fortuyn, verpersoonlijking van politiek bij uitstek, is gangbaar verklaard uit de combinatie van specifieke politieke omstandigheden (postpaars) en de kenmerken van zijn personage; en ook bij Fortuyn is gebleken dat politiek leiderschap niet zonder politieke partij kan.⁸ De val van het kabinet-Balkenende II had als aanleiding wel de crisis rond het Nederlandschap van een enkel persoon en de voorbarige uitspraken van een individuele minister, maar vormde eveneens de apotheose van een gebrekkig draagvlak voor

LIESBET VAN ZOONEN

uiteenlopende kabinetsmaatregelen en steeds terugkerende maatschappelijke onrust rond het integratie- en vreemdelingenbeleid.

Analoog aan de bevindingen van Te Velde wijzen de voorbeelden sterk in de richting van een interactie tussen het politieke tijdvak, de politieke partij en de politieke persoon. Een precieze analyse van de historische verschijningsvormen van dergelijke interacties vergt meer ruimte en tijd dan hier geboden is.⁹ Het gaat er op dit punt alleen om aan te geven dat personalisering van de politiek niet een eenvoudige verschuiving in het politieke proces van issues en partijen naar karakters en personen betekent, maar dat het hier gaat om een complexe wisselwerking die tot nog toe weinig regelmatige of voorspelbare vormen heeft aangenomen.

Oordelen over politici

Diverse journalisten en politici zullen niet overtuigd zijn van de complexiteit van politieke personalisering; er bestaat een gestage klaagzang over het peil waarop 'gewone' burgers over politiek en politici praten. Die zouden niet boven het niveau uitkomen van het Harry Potter-haar van Jan Peter Balkenende, het lekkere kontje van Wouter Bos of de laatste make-over van Rita Verdonk. Zelfs op een speciaal aan politiek gewijd discussieforum op internet (politiek.nl) is het makkelijk om de volgende soort uitwisselingen te vinden:

- >>> >>> Verdonk is net zo lomp als een viswif.
- >>> Het is een kenau.
- >>Het kapsel doet trouwens denken aan Dales.
- > Het is een Coupe de Kenau.¹⁰

Wetenschappelijk onderzoek in binnen- en buitenland laat echter zien dat dergelijke uiterlijkheden slechts een onderdeel zijn van de dimensies waarop mensen politici beoordelen, en meestal niet de belangrijkste (zij het dat dit bij vrouwen gecompliceerder ligt, waarover later meer). Het klassieke onderzoek op dit gebied is dat van de Amerikaanse politicologen Miller, Wattenberg en Malanchuk uit 1986, die de antwoorden op open vragen over kandidaten uit het Amerikaanse verkiezingsonderzoek tussen 1952 en 1984 categoriseerden.¹¹ Hoewel uit die antwoorden naar voren kwam dat door de jaren heen oordelen over de kandidaten zelf vaker voorkwamen dan uitspraken over hun politieke standpunten of partij- of groepsbinding, bleek eveneens dat die persoonlijke oordelen wel voornamelijk gebaseerd waren op inhoudelijke opvattingen over de prestaties van de kandidaat. De onderzoekers vonden vijf steeds terugkerende cognitieve categorieën die een rol speelden bij de uitspraken over kandidaten: competentie (waaronder politieke ervaring, bestuurlijke kwaliteiten en intelligentie), integriteit (eerlijkheid en oprechtheid in de politieke context), betrouwbaarheid (hardwerkend, besluitvaardig), charisma (leiderschapskwaliteiten, communicatieve vaardigheden) en persoonskenmerken (leeftijd, sekse, accent, et cetera). In de gehele onderzoeksperiode kwamen de eerste drie categorieën die op de prestaties van de kandidaten gebaseerd zijn, steeds significant vaker voor dan de laatste twee die over de 'buitenkant' gaan.

Het onderzoek van Miller en zijn collega's is in diverse landen herhaald en de resultaten daarvan laten zien dat vrijwel overal competentie en integriteit vaste dimensies vormen om politieke kandidaten mee te beoordelen. Ook in Nederland blijkt sprake van een mengsel van

competentie en integriteit als beoordelingscriteria, die zich in enquêtevragen verschuilen achter de score van respondenten op de vraag naar sympathie voor een specifieke kandidaat.¹² Dat die criteria tot heel uiteenlopende oordelen over de kandidaten kunnen leiden, blijkt uit een vergelijking van twee uitspraken van gewone burgers over Wouter Bos (ten tijde van de lijsttrekkersverkiezingen voor de PvdA in 2002 naar zijn site gestuurd). In de oordelen zijn de criteria competentie, integriteit en persoonskenmerken duidelijk te herkennen, evenals het verschillende resultaat van die criteria:

Wouter Bos moest het maar niet worden. 't Is een lekker ding, maar hij houdt zich niet aan de afspraak dat we tot september zouden wachten. Onsportief eigenlijk en egoïstisch bovendien. Typisch een Shell-man. En heeft-ie, behalve van geld en boekhouden verder nog ergens verstand van?

Ik hoop dat de leden van de PvdA in meerderheid uw kandidatuur steunen, u lijkt mij de aangewezen persoon om de PvdA er weer bovenop te helpen. U heeft tenslotte uw staat van dienst al bewezen als staatssecretaris en als medewerker bij Shell.

Wouter Bos [Foto: ANP – Juan Vrijdag].

Vrouwelijke politici worden langs dezelfde meetlatten van competentie en integriteit gelegd, en moeten bovendien voortdurend tests over hun uiterlijk ondergaan.¹³ Competentie betekent in de ogen van burgers iets anders voor mannelijke en vrouwelijke kandidaten. Mensen lijken vrouwen competenter te vinden als het om kwesties op traditioneel als vrouwelijk gecodeerde terreinen gaat, zoals onderwijs, cultuur en de zorg; vrouwen worden

LIESBET VAN ZOONEN

minder competent geacht op defensie en justitie.¹⁴ Herrnson, Lay en Stokes suggereren daarom dat er sprake is van *gender issue ownership* en laten op basis van Amerikaanse surveygegevens zien dat vrouwelijke kandidaten die op 'vrouwenissues' campagne voeren succesvoller zijn dan degenen die een algemene campagne voeren.¹⁵ In Nederland is hierover weinig systematisch materiaal vergaard, wel hebben diverse vrouwelijke politici zelf de indruk dat dergelijke stereotiepe beoordelingskaders ook op hen toegepast worden.¹⁶ De discussies over de rol van vrouwen bij de val van Balkenende II stonden eveneens bol van de stereotypen; aan de hoofdrolspeelsters werden emotionele motieven toegeschreven ('haat tegen Rita Verdonk'), hun karakters leenden zich slecht voor de gewenste compromissen ('rigide') en zowel Verdonk als Van der Laan zou worden gedreven door rancune over de verloren lijsttrekkersverkiezingen.¹⁷

Krijgt competentie een *andere* invulling als het om mannen en vrouwen gaat, op integriteit scoren vrouwen in het algemeen *hoger* dan mannen, zowel in hun eigen ogen als in de ogen van burgers.¹⁸ Een internationale vergelijking van de Wereldbank suggereert zelfs dat vrouwen ook daadwerkelijk op een integerder wijze politiek bedrijven dan mannen: hoe meer vrouwen zitting hebben in het nationale parlement, hoe lager het niveau van corruptie, ongeacht het niveau van sociale en economische ontwikkeling, mensenrechten, opleiding, bevolkingsomvang en andere controlevariabelen.¹⁹ De perceptie van vrouwelijke integriteit is zo sterk dat vrouwelijke politici minder reputatieschade ondervinden van schandalen dan mannelijke; dat doet althans een experimenteel onderzoek van Capelos en Huddy vermoeden, die 273 proefpersonen denkbeeldige krantenartikelen voorlegden over een in een financieel schandaal verwickelde mannelijke en vrouwelijke politicus.²⁰ Beide fictieve kandidaten werden als zeer competente politici afgeschilderd. Nadat de respondenten informatie was gegeven over het schandaal, veranderde hun beoordeling van de competentie van beide kandidaten niet, maar de integriteit van de vrouwelijke kandidaat ging minder hard achteruit dan die van de mannelijke. Als we uit deze onderzoeken zouden mogen afleiden dat vrouwen een speciale en positieve verhouding tot politieke integriteit hebben – al is het onderzoek voor die constatering eigenlijk te summier en divers – dan is de grote rol van vrouwen bij de val van Balkenende II misschien te duiden als een impliciete, maar 'typische' vrouwenstrijd over allerlei tegenstrijdige aspecten van integriteit: van Hirsi Ali, die bleek gelogen te hebben (en juist van vrouwen worden geen leugens verwacht); van Verdonk, die overhaast was en machtspolitiek bedreef (maar juist aan vrouwen blijven schandalen minder plakken); van Van der Laan en Halsema, voor wie de grenzen van politiek fatsoen overschreden waren (en juist vrouwen stellen grenzen aan het marchanderen). De veronderstelling zou dan zijn dat vrouwen zo'n grote rol konden en/of wilden spelen, juist omdat de hele kwestie over integriteit ging. Maar dat is een punt voor discussie en nader onderzoek, en geen wetenschappelijke constatering.

Maar, zullen de critici van personalisering zeggen, als oordelen over de persoonlijke kwaliteiten dan voornamelijk inhoudelijke afwegingen over zijn of haar competentie en integriteit inhouden, waarom is daar dan zo weinig van terug te horen in de manier waarop mensen over politici praten? Een oordeel als het onderstaande, afkomstig van de site van *De Telegraaf*, tijdens de VVD-lijsttrekkersverkiezingen getuigt toch van weinig inhoud?

Ik denk dat Rutte een geweldige kandidaat is. Ik schaar hem in het rijtje Wiegel, Nijpels en Bolkestein. Ook hij wordt een hele grote. Van Aartsen was arrogant en Kamp kan ik niet verstaan. (*De Telegraaf*, 8 maart 2004)²¹

Het zijn dit soort impressionistische uitspraken die politici, journalisten en onderzoekers vaak tot wanhoop drijven. Hoe is het mogelijk dat mensen dergelijke sterke meningen kunnen hebben, zonder dat er veel informatie over persoon of materie aan ten grondslag blijkt te liggen. 'Het grootste raadsel,' zegt de politicoloog William Gamson, 'is hoe mensen erin slagen meningen te hebben over zaken waarover ze de basiskennis ontberen.'²² In de politieke psychologie zijn recentelijk verschillende pogingen gedaan om dit raadsel te ontwarren. Doris Graber liet mensen een dagboek bijhouden over de politieke informatie die ze tijdens verkiezingen oppikten, en vroeg hun later wat ze hadden onthouden. Daaruit bleek dat haar respondenten de feiten van een bepaalde campagnekwesitie meestal niet konden terughalen, maar nog wel heel goed wisten wat ze ervan vonden.²³ Lodge en Stroh verklaren die vergeetachtigheid uit de beperkte ruimte die het menselijk geheugen heeft, en de mentale 'trucs' van het proces van herinneren. Deze auteurs stellen dat wanneer mensen informatie opdoen over een persoon, situatie of issue, zij er onmiddellijk een affectief label aan verbinden ('wat een goed idee'; 'wat een wartaal') en dat label in hun langetermijngeheugen opslaan. Met een gerust hart wordt dan de informatie vergeten waarop dat label gebaseerd was. Lodge en Stroh laten eveneens zien dat wanneer mensen achteraf allerlei rationalisaties bij hun affectieve label produceren wanneer hun, bij afwezigheid van de oorspronkelijke informatie, gevraagd wordt hun oordelen toe te lichten. Die rationalisaties blijven vaak steken in algemeenheden over partijlidmaatschap, karakter of persoonskenmerken van de kandidaat: 'What citizens are likely to recollect about a candidate is their global assessment of him, not this specific consideration that actually entered into the evaluation (in an a priori sense), and then rationalize their judgment with stereotypical inferences drawn from such group membership cues as the candidates partisanship or race (or gender, *LvZ*).'²⁴ Het is vervolgens de optelsom van positieve en negatieve *affectieve* labels die tot een eindoordeel over een kandidaat of partij leidt. Dit *impression-driven model of candidate evaluation* biedt een plausibele verklaring waarom gewone burgers vaak weinig kennis over politieke issues en/of kandidaten laten zien, maar desalniettemin sterke overtuigingen en oordelen hebben; dat oordeel is op het moment van informatieverwerking gevormd, de informatie zelf is uit het geheugen verdwenen.²⁵

Bronnen van informatie

Als het moment van informatieverwerking zo belangrijk is voor het latere oordeel, dan is het van belang te weten welke bronnen van informatie mensen hebben, wat de kenmerken van hun vorm en inhoud zijn, en welke de meeste geloofwaardigheid en overtuigingskracht bezitten. Gamson (1992) onderscheidt op basis van onderzoek naar politieke gesprekken drie bronnen van informatie die mensen afwisselend gebruiken om over politiek te praten: media, eigen ervaringen en volkswijsheid. Van die drie zijn eigen ervaringen het belangrijkste; directe ondervindingen van bepaalde kwesties of de gevolgen van regeringsmaatregelen, persoonlijke ontmoetingen met kandidaten maken meer indruk en worden geloofwaardiger geacht dan informatie van anderen of informatie uit de media. Niet voor niets zijn de recentste trends in de reclamewereld die van *buzz marketing* en *viral marketing*, waarbij de communicatieboodschap zichzelf verspreidt via aangestuurde mond-tot-mondreclame, zonder tussenkomst van massamedia. Massamedia zelf worden in verschillende mate vertrouwd. Onderzoek van het NIPO uit 1996 laat zien dat 84 procent van de Nederlanders erop

LIESBET VAN ZOONEN

vertrouwt dat nieuwslezers in het algemeen de waarheid spreken. Slechts 38 procent vertrouwt gewone journalisten, en nog minder mensen vertrouwen ministers en politici (zie tabel 1).

Tabel 1. Percentage Nederlanders dat vindt dat ... [beroepsgroep] in het algemeen wel de waarheid spreekt (NIPO, 31 oktober 1996, <<http://www.nipo.nl/>>).

Nieuwslezers op tv	84
Doktoren	80
Rechters	79
Leraren	78
Professoren	77
Wetenschappers zoals natuurkundigen, chemici, etc.	75
Opinieonderzoekers	74
Politieagenten	69
De gewone man of vrouw in de straat	62
Priesters, dominees, etc.	58
Ambtenaren	49
Vakbondsleiders	45
Journalisten	38
Ministers	36
Politici in het algemeen	30
Zakenmensen	26
Geen van deze groepen	2

Eenzelfde systematische vergelijking tussen beroepsgroepen is sinds 1996 niet meer gedaan, het dagblad *Trouw* liet echter in 2005 een onderzoek doen naar het vertrouwen dat mensen in diverse mediatypen hebben, waaruit bleek dat 84 procent van de bevolking informatie op de televisie vertrouwt, daarna komen radio (75,6 procent) en krant (71,6 procent). Minder dan de helft zegt echter de media altijd te vertrouwen en regering, parlement en politieke partijen scoren ook onder de helft.²⁶ Uit onderzoek dat de Groningse onderzoekers Alsem en Voerman in 2002, een week voor de moord op Pim Fortuyn uitvoerden, blijkt overigens een nog lager vertrouwen in politiek en overheid.²⁷ De betrouwbaarheid van internet voor politieke informatie wordt gering geacht, met uitzondering van sites van gevestigde media.²⁸

De verschillende percepties van mediatypen kunnen verklaard worden met behulp van de zogenaamde mediarijkeidstheorie, die oorspronkelijk binnen de organisationele communicatie ontwikkeld werd, maar inmiddels ook in andere contexten, zoals langeafstandsonderwijs gehanteerd wordt. Het uitgangspunt is dat naarmate communicatiemiddelen meer lijken op face-to-facecommunicatie, zij effectiever zullen zijn in het overbrengen van taakgerichte informatie²⁹ of in het veranderen van opvattingen.³⁰ In dat licht is het enerzijds geen wonder dat politici en partijen in toenemende mate experimenteren met interactieve communicatiemiddelen zoals weblogs, chats en sms,³¹ en anderzijds blijft het begrijpelijk dat het medium televisie onveranderd de lijsten aanvoert als het gaat om de meest gebruikte en betrouwbaarste informatiebron. Immers, de realistische audiovisuele conventies van de televisie en haar constante focus op personen die meestal op conversatieafstand of close-up in beeld gebracht

worden, nodigen kijkers uit tot een gevoel van aanwezigheid en intieme nabijheid.³² Met de personages op televisie – of het nu nieuwslezers of soapsterren zijn – ontstaan parasociale interacties, gemedieerde interpersoonlijke verhoudingen die op dezelfde manier effect kunnen sorteren als face-to-faceverhoudingen.³³ Televisie komt als politieke informatiebron daarmee dicht bij de eigen ervaring te liggen, zeker als het om genres gaat die de suggestie van een alledaagse werkelijkheid construeren. *Reality*-genres zijn daar het voor de hand liggende voorbeeld van, maar ook bepaalde typen documentaire en talkshows. ‘The making of...’-documentaires ontlenen hun aantrekkingskracht aan de suggestie dat de kijker directe toegang heeft tot wat er achter de schermen van de ‘front stage’ gebeurt en ziet hoe de vertaling van werkelijkheid naar fictie of publiek optreden plaatsvindt. Zo wordt de documentaire *Wouter*, over de campagne van Wouter Bos om lijsttrekker te worden en de daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen, door de verantwoordelijke omroep VPRO, met de volgende termen aangeprezen: ‘De camera volgt Wouter Bos achter de schermen vanaf het begin...’, ‘Zonder terughoudendheid maakt Wouter Bos de kijker deelgenoot van...’, ‘Openhartig vertelt hij over...’.³⁴ Op de begeleidende website geven de makers van de documentaire commentaar op de manier waarop Bos zich tijdens het filmen gedroeg, hetgeen een nog dichtere blik suggereert op de ‘echte’ Bos en de campagne zoals die ‘echt’ was. Bepaalde typen talkshows creëren dezelfde suggestie van nabijheid, met name als de presentator zich als vriendelijke gesprekspartner opstelt, en niet als kritische ondervrager. Catherine Keyl en Ivo Niehe zijn zulke presentatoren die verschillende politici aan tafel hebben gehad. Niehes opvolger bij de TROS, Reinout Oerlemans, mocht met camera’s getuige zijn van de surpriseparty die het ministerie voor de 50-jarige Balkenende had georganiseerd, en gaf hem de vrije hand om over zijn jeugd en zijn gezin te praten, zijn brave imago te weerleggen en zijn gedachten over Hirsi Ali en Verdonk te delen.³⁵ Op datzelfde tijdstip zat toen nog kandidaat-lijsttrekker Mark Rutte bij concurrent Albert Verlinde (RTL4) om over zijn wederwaardigheden te vertellen.

De uitdaging voor politici is om in dergelijke gesprekken de juiste combinatie van persoonlijke en politieke informatie te brengen, in een lichte maar toch serieuze stijl.³⁶ Bovendien is het in dit soort gesprekken ook de kunst om voorbereid te zijn op de vox populi, de stem van de gewone man of vrouw in de straat; die zit soms in het publiek, komt in korte reportages langs, of de presentator werpt zich als hun vertegenwoordiger op. Alledaagse volkswijsheid is een standaard ingrediënt van die vox populi in lichte, human-interesttalkshows,³⁷ en als het over politiek gaat, krijgt die vaak vorm in de argwaan dat ‘alle politici zakenvullers zijn’ of ‘elkaar baantjes toespelen’. In een gesprek dat Catherine Keyl in haar dagelijkse talkshow *Max en Catherine* met Jan Marijnissen had (28 september 2005), schemert een dergelijk wantrouwen door als ze eerst vraagt of het niet een beetje vreemd is dat zowel zijn vrouw als zijn dochter in de gemeenteraad van Oss zit, en vervolgens de rol van de SP in vermeende financiële malversaties in de gemeenteraad van Amsterdam aan de orde stelt:

Nu hadden we zostraks Sabine hier – ze zit hier nog, in het publiek – die maakte een opmerking over wat in de krant had gestaan, hè... uh, Hoefnagels moest weg in de Amsterdamse gemeenteraad (bedoeld is VVD-wethouder Frits Hufnagel, *red.*) omdat er zogenaamd gefraudeerd was... en nu blijkt ook al dat de SP niet helemaal koosjer met geld is omgegaan. 65.000 euro moet er terugbetaald worden in Amsterdam en als dat landelijk gaat gebeuren, wordt het 500.000. Wat hebben jullie nou gedaan? Sabine zegt: ‘Als ze zo beginnen, heb ik geen vertrouwen meer in de politiek.’

LIESBET VAN ZOONEN

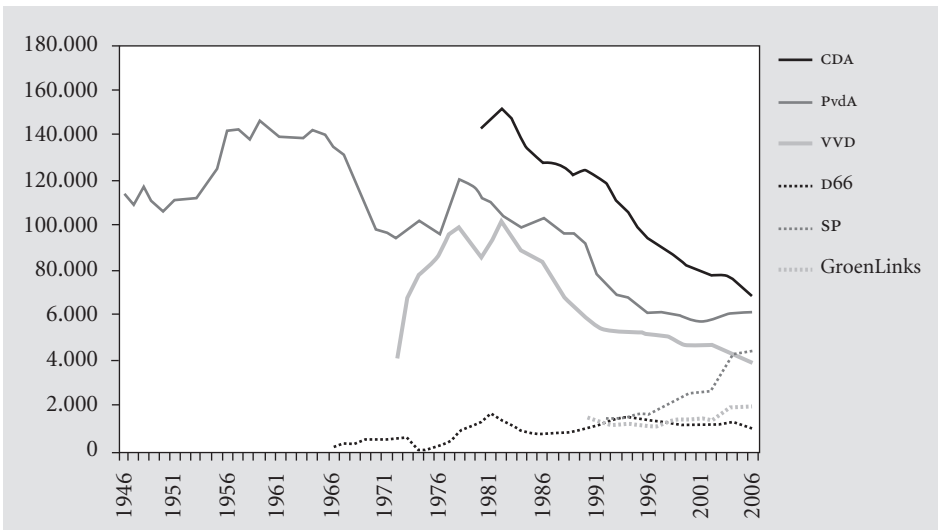
Hoewel de gastvrouw Marijnissen ruimhartig in de gelegenheid stelt om uit te leggen wat de SP-vertegenwoordigers met hun inkomen doen, blijft het raamwerk waarbinnen hij zijn betoog mag doen onveranderd dat van de achterdocht jegens de financiële en persoonlijke motieven van politici. Dat soort volkswijsheid is een onlosmakelijk onderdeel van politieke meningsvorming en heeft een lange geschiedenis in populaire verhalen en populaire journalistiek. In feite is het Robin Hood-verhaal al een klassieke vertelling over malversaties van overheidsdienaren, en in de roddelbladen zijn politici die zich verrijken met overheidsgelden een geliefd en routineus thema.³⁸ De Nederlandse roddelpers is overigens nog geïnteresseerder in de moeilijke opgave die politici (vrouwen én mannen) hebben om hun privéleven te combineren met hun werk; dat thema komt door de jaren heen althans veel vaker voor dan financiële of persoonlijke schandalen.³⁹ Wantrouwen jegens de politiek is overigens niet alleen maar een uiting van cynisme of populisme in populaire cultuur, maar ook een kernonderdeel van de klassieke republikeinse politieke filosofie, die ervan uitgaat dat er een voortdurende wisseling van de politieke elites nodig is om corruptie te voorkomen.⁴⁰

Over de manier waarop de combinatie van eigen ervaringen, mediadiscours en volkswijsheid tot oordeelsvorming over politiek en politici leidt, is weinig onderzoek gedaan.⁴¹ Weliswaar concentreren studies in politieke communicatie zich in toenemende mate op de differentiële effecten van krant, televisie en internet,⁴² maar een analyse van wisselende combinaties van diverse soorten mediabronnen, eigen ervaringen en volkswijsheid is nog zeldzaam. Desalniettemin lijkt het verdedigbaar om te zeggen dat de veronderstelling dat personenpolitiek vooral door de media, en in het bijzonder televisie, wordt aangejaagd, te simplistisch is. Televisie heeft, zoals gezegd, door haar realistische conventies en focus op personen een bijzondere positie in het veld van informatiebronnen. Te midden van het uitgebreide ensemble van media dat mensen tot zich nemen, het geheel aan persoonlijke netwerken en ervaringen, en de alledaagse waarheden waarop ze vertrouwen, is het echter onwaarschijnlijk dat televisie altijd en onvermijdelijk een doorslaggevende factor zal zijn.

Partij en persoon

Net zomin als de betekenis van personalisering voor politieke oordeelsvorming al compleet is geanalyseerd, is het effect van personalisering op politieke partijen bekend. Het is echter onwaarschijnlijk dat personalisering het einde van de politieke partijen betekent, zoals Jan Schinkelshoek in het eerder aangehaalde citaat veronderstelt (zie pagina 28-29). Een sterk geprofileerde populaire leider kan zelfs zorgen voor groei van de ledentallen, al geldt net zo goed dat hij of zij niet kan voorkomen dat de ledentallen dalen. Figuur 1 toont bijvoorbeeld hoe de ledentallen van CDA, PvdA, VVD, D66, SP en GroenLinks zich door de tijd heen hebben ontwikkeld:

Figuur 1. Naoorlogse ledentallen van politieke partijen.

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Rijksuniversiteit Groningen).

In figuur 1 is de bekende algemeen dalende tendens in ledentallen van politieke partijen te zien, maar ook een tendens met opvallende pieken, die niet zomaar aan het succes van politieke leiders toe te schrijven is, zoals in personenpolitiek te verwachten zou zijn. Zo valt op dat het ledental van de PvdA in de jaren vijftig met de opeenvolgende kabinetten-Drees stijgt. Drees zelf is daarin echter niet de doorslaggevende factor, zo moge blijken uit het feit dat zijn vertrek niet meteen tot een terugval leidt; deze vindt pas in 1967 plaats. Ook de onverwachte pieken van het CDA- en VVD-ledental in 1981 – tegen de dalende tendens in – groeien hun ledentallen ten opzichte van 1981, met respectievelijk 5000 en 10.000 nieuwe leden – zijn niet alleen maar uit de persoonlijke kwaliteiten van de toenmalige leiders te verklaren (Van Agt, Wiegel), maar vallen samen met de vorming van het kabinet-Van Agt II, een moeizaam tot stand gekomen vechtkabinet van CDA, PvdA en D66, dat slechts acht maanden standhield. De daaropvolgende prominentie van Ruud Lubbers vertaalt zich echter weer niet in groeiende ledentallen. In 2003 blijken de ledentallen van de linkse partijen gestegen te zijn: bij de PvdA hebben zich in dat jaar zo'n 1300 nieuwe leden aangemeld; GroenLinks ziet het ledental met ruim 3400 mensen stijgen; de SP verwelkomt zelfs zo'n 9000 nieuwe leden. Ook hier is de stijging niet zonder meer te verklaren uit succesvol persoonlijk leiderschap, want dat ligt bij elke partij anders; Wouter Bos vervangt een impopulaire voorganger, Femke Halsema volgt echter de gevierde leider Paul Rosenmöller op, en bij de SP is helemaal geen sprake van een wisseling van de wacht. Hier speelt eerder een algemene reactie op de Fortuynbeweging en het eerste kabinet-Balkenende dan op de persoonlijke kwaliteiten van de politieke leiders. Er is dus geen lineair verband tussen de aantrekkingskracht van de politiek leider en de ledentallen (leider populair, ledentallen groeien; leider niet populair, ledentallen dalen). Noch wijzen de historische patronen erop dat de afname van de ledentallen van de politieke partijen te koppelen zijn aan het toenemende belang van individuele politici. Partijen met een sterk charismatisch

LIESBET VAN ZOONEN

leider zien hun ledental gemakkelijk groeien, charismatische politici zonder partij hebben weinig duurzame kansen.

Als het gevaar van personalisering voor de politieke partijen niet zozeer in een steeds wisselende of afnemende werfkracht jegens potentiële leden zit, schuilt het dan misschien in mogelijke effecten op interne verhoudingen? De LPF was dienstbaar aan Pim Fortuyn, maar de gevestigde politieke partijen verwachten eerder andersom dat de politiek leider dienstbaar is aan de al bestaande idealen en partijinstituten. De lijsttrekkersverkiezingen van de VVD laten duidelijk zien dat dit nog steeds het geval is. De kandidaat-liststrekker mochten niet met een uitgesproken eigen agenda komen vanwege de traditie om eerst een partijbreed gedragen programma te ontwikkelen dat ongeacht welke lijsttrekker kon uitvoeren. Verdonk en Rutte konden daarom niet om de koers van de VVD strijden, en richtten zich in arren moede op hun leiderschapsstijl. Juist door de kracht van de partijtradities ontstond er een personenstrijd, in plaats van een expliciete inhoudelijke confrontatie (hetgeen overigens niet wegneemt dat Rutte en Verdonk verschillende liberale perspectieven belichamen). Een ander, slechts iets ouder voorbeeld dat partijpolitiek nog steeds personenpolitiek overschaduwde, biedt de benoeming van Jan Peter Balkenende als lijsttrekker van het CDA in 2001. 'Niet iemand die van het voor het politieke voortbestaan tegenwoordig zo onmisbare beeldscherm afspettert, oordeelde de echoput aan het Binnenhof. De bril was te professoraal, het haar te jongensachtig, de kleding te powerless.'⁴³ Desalniettemin oordeelde het partijbestuur tegen alle personaliseringslogica in dat Balkenendes rol als vernieuwer van de CDA-politiek, zijn verantwoordelijkheidsbesef en zijn christendemocratische profiel hem tot een uitgelezen lijsttrekker maakten.

Aan de andere kant is onmiskenbaar dat de sterke focus van media en publiek op de politiek leider repercussies heeft voor de leider zelf en voor de partij. De leider zelf moet een steeds groter en diverser communicatief vermogen hebben en tegen de niet-aflatende media-aandacht opgewassen zijn.⁴⁴ De partij, al haar functionarissen en leden moeten kunnen omgaan met het feit dat alle aandacht naar de eerste man of vrouw gaat. Zo proberen alle fractievoorzitters of lijsttrekkers om andere Kamerleden en kandidaten naar voren te schuiven voor landelijke televisieoptredens, dagbladinterviews of debatten, en is de klacht allerwegen dat de meeste media daar niet op ingaan; het is de nummer één of niemand. Dat stelt onmogelijke eisen aan de eerste vrouw of man, maar ook aan de anderen, die tot onbelangrijke *backbenchers* teruggebracht worden. Tegelijkertijd moeten die *backbenchers* en alle andere functionarissen het mogelijk maken dat de lijsttrekker in verkiezingstijd en politieke crisis het onvermijdelijke middelpunt van de aandacht is waar niemand tegenop kan, dat is immers ook in hun eigen belang. Weet iemand zich aan die achterafstatus te ontworstelen, zoals Hirsi Ali, dan ontstaat er in verschillende media vaak een permanente crisissfeer; het leiderschap zou omstreden zijn, regie zou ontbreken en een scheuring zou nabij zijn. Ergens tussen journalisten hangt kennelijk een ongeschreven, enigszins totalitaire veronderstelling dat iedereen moet verbleken in de allesverzengende aanwezigheid van de leider, en dat er anders een probleem is. Het grotere probleem is echter dat de leider zelf kan gaan geloven in die mythe en geen tegenstand noch opvolging toestaat. 't Hart en Ten Hooven stellen dat leiderschapswisselingen zelden zonder kleerscheuren verlopen en dat zittende leiders een aantal terugkerende redeneringen hebben om niet op te stappen: persoonlijk plichtsbefef en het argument dat de kiezers hun vertrouwen in hem/haar hebben gesteld; een illusie van onmisbaarheid; er zou geen alternatief voorhanden zijn.⁴⁵ In de schaduw van die argumenten leeft

‘de angst voor de leegte van een leven zonder macht’⁴⁶ en misschien ook wel de angst voor een leven buiten de schijnwerpers. Verschillende waarnemers en betrokkenen hebben de verandering in politieke stijl van Rita Verdonk in dergelijke termen beschreven: zij zou verblind zijn door de opiniepeilingen, en steeds meer haar eigen gang gaan omdat ze geloofde dat ze de populairste politica was. Zo zei fractievoorzitter Van Aartsen in *NRC Handelsblad*⁴⁷ dat er een kentering in het gedrag van Verdonk optrad in de zomer van 2005, toen zij in de peilingen van Maurice de Hond als populairste minister werd aangewezen. Voor die tijd, zegt hij, was zij een ‘heel open, hartelijke, toegankelijke en enthousiaste vrouw. Zo is ze ook aan haar baan begonnen: luisterend, onbevangen en ontvankelijk voor commentaar.’

Het gevaar van personalisering voor politieke partijen is niet dat ze hun bestaanszekerheid dreigen te verliezen en verworpen tot een soort kieslijst van de lijsttrekker. Met name de oudere, gevestigde partijen hebben een te sterke institutionele geschiedenis om door een enkele persoon uitgeschakeld te worden. De grootste uitdaging is om personalisering op een zinnige manier te combineren met de tradities en wensen van de partij als geheel; dat vereist verstandig en onzelfzuchtig leiderschap aan de ene kant, en constructieve en onbaatzuchtige steun van partijkaders aan de andere kant, terwijl desalniettemin de kritische blik jegens elkaar gehandhaafd blijft. De onvermijdelijke en altijd aanwezige spanningen tussen leider en partij, die onder het vergrootglas van de media zichtbaar worden, laten zien hoe moeilijk het is om daar langdurig een ideale balans in te vinden.

Tot slot

Ik heb in deze bijdrage geprobeerd de redenering te nuanceren dat personalisering aangejaagd wordt door de media en de politiek bedreigt. Nederlands wetenschappelijk onderzoek begint zich mondjesmaat in deze kwesties te verdiepen, maar we weten met name nog niet veel over de interactie tussen verschillende informatiebronnen in de oordeelsvorming over individuele politici op specifieke momenten of in specifieke perioden.

In mijn poging de repeterende klaagzang over personalisering te nuanceren heb ik bewust een aantal thema's in de discussie overgeslagen omdat ze al uit-en-te-na besproken en duidelijk zijn. Allereerst de logica en het tempo van de (televisie)journalistiek, de jacht op de scoop en het conflict, en het ontstaan van hypes; allemaal factoren die politici het gevoel geven dat ze in een snelkookpan moeten opereren, en die journalisten – wanneer ze een moment hebben om stil te staan – doen verzuchten dat het met de diepgang van hun (maar vooral andermans) werk, soms niet meevalt. De Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling heeft daarover in 2003 uitgebreid bericht.⁴⁸ Ten tweede de relatie tussen Haagse journalistiek en Haagse politiek; ook over die betrekkingen bestaan al langer Nederlands onderzoek en talloze reflecties, waarvan de terugkerende conclusie is dat politici en journalisten elkaar nodig hebben en daarom soms te weinig afstand van elkaar kunnen nemen.⁴⁹ Ten slotte is een derde onderbelichte kwestie: de invloed van systeemkenmerken op de mogelijkheden tot personalisering. Als de burgemeester bijvoorbeeld direct verkozen wordt, zit personalisering in het systeem ingebakken.⁵⁰ Uit een vergelijking van Kroh tussen stemmotieven van kiezers uit verschillende landen, blijkt dat persoonsgeoriënteerde oordelen minder vaak voorkomen in meerpartijstelsel dan in tweepartijstelsels, en dat de afwezigheid van (minister-)presidentsverkiezingen ertoe leidt dat mensen hun voorkeur voor een bepaald type leiderschap in hun andere overwegingen voor een bepaalde politieke partij meenemen.⁵¹ Met andere

LIESBET VAN ZONEN

woorden, het onderzoek van Kroh suggereert dat juist omdat we in Nederland niet op personen kunnen stemmen, de persoonsoordelen in stemkeuzes een factor kunnen worden.

Al deze nuanceringen nemen niet weg dat personalisering onomkeerbaar is en altijd een factor van belang is geweest in de Nederlandse politiek. Het is daarom zinvoller om te begrijpen hoe personalisering precies in elkaar zit, hoe ze door de jaren heen verandert en welke kansen en bedreigingen ze biedt, dan om er voortdurend in grote woorden over te blijven klagen.

Noten

- 1 *Nova*, 31 juni 2006; *NRC Handelsblad*, 4 juli 2006, p. 7.
- 2 Jan Schinkelshoek is parlementair journalist geweest, hoofd voorlichting van het CDA, directeur voorlichting van het ministerie van Justitie, hoofdredacteur van de *Haagse Courant/Goudse Courant* en directeur *corporate* communicatie van de Rabobank. Hij werd door de Vereniging voor Overheidscommunicatie uitgeroepen tot communicatiemanager van het jaar 2005. Hij is een prominent nieuw CDA-kandidaat voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006.
- 3 *Eindhovens Dagblad*, 24 juni 2006; <<http://www.eindhovensdagblad.nl/opinie/article448333.ece>>.
- 4 Zie bijvoorbeeld ook: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. Advies 26* (Den Haag 2003).
- 5 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- 6 *Ibidem*, p. 9.
- 7 Ilja van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- 8 Jutta Chorus en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam 2002); Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003).
- 9 Maar zie o.a.: Paul van Engen, *De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw* (Alphen aan den Rijn 1982) en Marcel Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995).
- 10 <www.politiek.nl> (15 juni 2005).
- 11 A. Miller, M. Wattenberg en O. Malanchuk, 'Schematic assessments of presidential candidates', *American Political Science Review* 80 (1986) p. 521-540.
- 12 Vgl. H. Anker, *Normal vote analysis* (Amsterdam 1992) p. 85-89.
- 13 C. de Landtsheer, D. van den Bichelaer, R. Ponsen en P. de Nieuwe, 'Female appearance and the perception of political suitability. A Dutch case study', *Politics, Groups and the Individual* 9 (2000) nr. 3-4, p. 3-18.
- 14 R. Shapiro en H. Mahajan, 'Gender differences in policy preferences. A summary of trends from the 1960s to the 1980s', *Public Opinion Quarterly* 50 (1986) nr. 1, p. 42-61.
- 15 P. Herrnson, J. Lay en K. Stokes, 'Women running "as women". Candidate gender, campaign issues and voter-targeting strategies', *The Journal of Politics* 65 (2003) nr. 1, p. 244-255.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Chrisje Duyvis en Anna Vermeijden (red.), *Vrouwelijke politici in de media* (Leiden 1993) en Wouke van Scherrenburg, *Vrouwen op het Binnenhof. Interviews met Nederlandse politica's*. (Amsterdam 2006).
- 17 *NRC Handelsblad*, 4 juli 2006, p. 7.
- 18 O.a.: Nicole van Dam en Monique Leijenaar, 'Feminisering van de macht', in: Duyvis en Vermeijden

- (red.), *Vrouwelijke politici in de media*, p. 52-66; K. Ross en A. Srebreny, 'Women in the House. Media representation of British politicians', in: A. Srebreny en L. van Zoonen (red.), *Gender, politics and communication* (Cresskill NJ 2000) p. 79-101.
- 19 D. Dollar, R. Fisman en R. Gatti, *Are women really the 'fairer' sex? Corruption and women in government. Policy report on gender and development. Working paper no. 4. The World Bank Development Research Group* (1999).
- 20 Theresa Capelos en Leonie Huddy, *Scandal immunity as a function of candidate gender and personal traits. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Atlanta, September 2-5 1999.*
- 21 *De Telegraaf*, 8 maart 2006; <http://www.telegraaf.nl/binnenland/34846741/Mark_Rutte_gedood-verfde_VVD-leider.html>.
- 22 William A. Gamson, *Talking politics* (Boston 1992) p. 5.
- 23 Doris Graber, *Processing the news. How people tame the information tide* (2de druk; New York 1988).
- 24 M. Lodge en P. Stroh, 'Inside the mental voting booth. An impression-driven process model of candidate evaluation', in: S. Iyengar en W. McGuire (red.), *Explorations in political psychology* (Durham 1993) p. 225-264. Citaat op p. 227.
- 25 Dit model, ook wel bekend als *online processing model*, wordt inmiddels door diverse onderzoekers getest in experimentele en daadwerkelijke politieke contexten (bijvoorbeeld: D. Redlawsk, 'You must remember this. A test of the online model of voting', *Journal of Politics* 63 (2001) nr. 1, p. 29-58). In Nederland is dit bij mijn weten nog niet gedaan.
- 26 Persbericht, o.a. op <http://www.telegraaf.nl/binnenland/17778251/Meer_vertrouwen_in_media_dan_in_politiek.html>. De betrouwbaarheid van het betreffende onderzoek werd echter op diverse internetsites hevig betwist.
- 27 Persbericht Rijksuniversiteit Groningen, <<http://www.rug.nl/corporate/nieuws/archief/archief2002/071%20politiek%20overtrouwenX.htm>>.
- 28 USC Annenberg School, Center for the Digital Future, 2005 report <<http://www.digitalcenter.org>>.
- 29 R.L. Daft en R.H. Lengel, 'Organizational information requirements, media richness and structural design', *Management Science* 32 (1986) nr. 5, p. 554-571.
- 30 G. Huber, 'Organizational learning. The contributing process and the literatures', *Organization Science* 2 (1991) nr. 1, p. 88-115.
- 31 Zie o.a.: M. Boogers en G. Voerman, 'De betekenis van partijsites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002* (Groningen 2004) p. 267-280, en L. Thoeng, 'SMS-en met politici' (doctoraalscriptie Communicatiewetenschap; Universiteit van Amsterdam 2005).
- 32 R. Howells, *Visual culture* (Cambridge 2003).
- 33 E. Schiappa, P. Gregg en D. Hewes, 'The parasocial contact hypothesis', *Communication Monographs* 72 (2005) nr. 1, p. 92-115.
- 34 <<http://www.vpro.nl/programma/tegenlicht/afleveringen/10521915/>>.
- 35 *TROS TV Show*, 19 mei 2006.
- 36 Liesbet van Zoonen, 'Plezier en politiek in de entertainmentsamenleving', *Socialisme en Democratie* 59(2002) nr. 12, p. 22-30.
- 37 W. Munson, *All talk. The talkshow in media culture* (Philadelphia 1993).
- 38 E. Bird, *For enquiring minds. A cultural study of supermarket tabloids* (Knoxville 1992).

LIESBET VAN ZOONEN

- 39 Liesbet van Zoonen en Kees Brants, 'Ria Lubbers wil vervroegde verkiezingen. De politieke logica van de roddelpers', in: Kees Brants en Philip van Praag (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994* (Amsterdam 1995) p. 111-128.
- 40 Vgl. Ido de Haan, 'From Moses to Maggie. Popular political wisdom and the republican tradition in political thought', *Javnost/The Public. Journal of the European Institute for Communication and Culture* 7 (2000) nr. 2, p. 33-45.
- 41 Maar zie: Gamson, *Talking politics*.
- 42 Zie bijvoorbeeld: J. Kleinneijenhuis, e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen 2002* (Alphen aan den Rijn 2002) en C. de Vreese, 'The effects of frames in political television news on audience perceptions of routine political news', *Journalism and Mass Communication Quarterly* 81 (2004) p. 36-52.
- 43 Mark Kranenburg, 'De wraak van Aantjes. Het politieke denken van Jan Peter Balkenende', *NRC Handelsblad*, 2 nov. 2001, p. 33.
- 44 Van Zoonen, 'Plezier en politiek'.
- 45 Paul 't Hart en Marcel ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolte* (Amsterdam 2004) p. 195-197.
- 46 *Ibidem*, p. 197.
- 47 *NRC Handelsblad*, 3 juli 2006, p. 2.
- 48 RMO, *Medialogica*.
- 49 Zie o.a.: A. Kaiser, *Haagse journalistiek. Een empirisch onderzoek naar de relatie tussen journalisten en parlementariërs* (Amsterdam 1985) en 'Dossier Kwaliteit' op de website van *De Journalist* <<http://www.villamedia.nl/journalist/n/kwaliteit/index.shtm>>.
- 50 Zie: Liesbet van Zoonen, *De direct gekozen burgemeester. Vier scenario's voor persoonlijke politiek* (Den Haag 2004) en Liesbet van Zoonen, *De burgemeester m/v* (Den Haag 2005).
- 51 M. Kroh, 'Personal voting. Individual and textual determinants of political leadership', paper University of Berlin (2004).